

**ПРО СОЦІАЛЬНІ СКЛАДОВІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (1991 — початок 2000-х рр.)**

Анотація. Висвітлено соціальні параметри як складові націотворчих процесів українського суспільства на сучасному етапі. Аналізуються головні показники соціального стану незалежної України у період 1991—2010 років, визначено тенденції розвитку, які сприяли і водночас гальмували державотворчі і націотворчі процеси українського суспільства у вимірі трансформаційних змін України після здобуття незалежності та порівнянні із соціальними здобутками сталих демократій, як також і інших країн посткомуністичного та пострадянського простору.

Ключові слова: соціальний розвиток, соціальна держава, незалежна Україна (1991—2010 рр.).

Аннотация. Освещаются социальные параметры как составляющие нациообразующих процессов украинского общества на современном этапе. Анализируются основные социальные показатели независимой Украины в период 1991—2010 годов, определяются тенденции развития, которые содействовали и одновременно тормозили процессы государственного и национального строительства украинского общества в аспекте трансформационных изменений в Украине после завоевания независимости и в сравнении с социальными завоеваниями стабильных демократий, как и других стран посткоммунистического и постсоветского пространства.

Ключевые слова: социальное развитие, социальное государство, независимая Украина (1991—2010 гг.).

Abstract. Social parameters as components of national building processes of Ukrainian society are clarified. Article is dealing with analysis of main social and economic indexes of independent Ukraine during the period of 1991-2010 years, with definition of tendencies of development, which influenced and at once hampered the processes of state building and nation building of Ukrainian society in dimension of transformation shifts in Ukraine after gaining independence and in comparison with social gains of stable democracies as well as other countries of post-communist and post-soviet area. Among factors which are analyzed — political instability, caused by painful transition to market economy, disintegration of economic, credit and financial systems; inflation; sharp polarization of population by property and thus substantial differentiation of social groups; weakening of state paternalism in the sphere of social guarantees, low wages, unemployment and a new poverty among the population. However, patriotism, a sense of high civic responsibility are among the basic ideological priorities of Ukrainian people.

Key words: social development, welfare state, independent Ukraine (1991—2010 years).

Постановка проблеми. Соціальні фактори відіграють важливу роль у формуванні сучасних націй, а отже, їх аналіз як складових націотворчих процесів в Україні є надзвичайно актуальним напрямом наукових досліджень з огляду на перспективи подолання політичної і національної нестабільності суспільства перехідного періоду, здобуття Україною економічно та політично сталого стану розвитку як передумови дієвого розв'язання внутрішньополітичних проблем.

Соціальний розвиток в Україні після проголошення незалежності стає предметом наукових досліджень філософів, істориків, економістів, соціологів, політологів. Зросла роль міждисциплінарних наукових розробок, помітна тенденція посилення інтегральних досліджень, співпраці фахівців цих галузей науки.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Соціальні параметри державотворчих і націотворчих процесів дістали висвітлення у монографічних виданнях, наприклад, такі дослідження здійснили історики: В. М. Литвин, Г. В. Касьянов,

* Kovpak L.V., Ph.D. in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. e-mail: ludkovpak@list.ru

ABOUT SOCIAL COMPONENTS OF FORMATION OF UKRAINIAN NATION (1991 — early 2000s)

С. С. Падалка. В історичній ретроспективі питання повсякденного життя українського народу у повоєнний період відображені у працях науковців В. М. Даниленка, О. А. Коляструк, І. В. Рибак та ін. Проблематика соціального розвитку України на сучасному етапі аналізується в наукових розробках економістів, зокрема Е. Лібанової [1—8]. Водночас, ця тематика не є повністю вивченою, зокрема, через відкритість хронологічних рамок досліджень, а також через те, що процеси державотворення є безперервними і такими, котрі тривають і тривають.

Метою статті є висвітлити значущість соціальних параметрів у процесах націотворення та державотворення в Україні після проголошення незалежності (від 1991 р.), вивчити головні тенденції та проаналізувати соціальні складові суспільного розвитку новітнього періоду історії України.

Основні результати дослідження. Трансформаційний період, який розпочався від розпаду СРСР, і становлення незалежних держав на пострадянській території супроводжувалися зміною соціального ландшафту суспільства. Процеси розбудови незалежної Української держави від 24 серпня 1991 р. розглядалися більшістю населення як розширення можливостей самостійного господарювання, як здатність власноруч забезпечити гідний рівень життя. При цьому соціальні питання, соціальні параметри добробуту, матеріального рівня життя населення стояли серед найгостріших.

Для висвітлення теми важливим є з'ясування низки концептуальних підходів, зокрема про поняття національної ідентичності та про значення соціальних чинників у її формуванні, співвідношення національної ідентичності та процесів глобалізації. Соціальний фактор є важливим і серед визначальних (проте не єдиним) у формуванні етнічної спільності, саме соціальні параметри (житло, зайнятість, оплата праці, матеріальний статок, ін.) відіграють велику роль у становленні національної ідентичності.

В Україні значною мірою впливали на визначення основних параметрів соціального розвитку й негативні чинники — криза, що охопила економіку на поч. 1990-х рр., стихійний, часто з помилками, болісний шлях переходу до ринкової економіки, який супроводжувався майновим розшаруванням населення, дезінтеграцією економічної та кредитно-фінансової системи, високим рівнем коруптованості владних структур, політичною нестабільністю тощо.

Економічний фон формування соціального простору України був складним і характеризувався численними труднощами, пов'язаними з трансформаційними змінами засад господарювання та розвитку економіки. В Україні закони ринкової економіки запроваджувалися значною мірою методом «шокової терапії». Практика виявилася суворою, — у січні 1992 р. з початком лібералізації цін у магазинах вартість товарів підскочила відразу у десятки разів. Ситуація характеризувалась інфляцією та гіперінфляцією, падінням обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва, грошові заощадження громадян знецінилися (у 1992 р. вимір інфляції в Україні за даними Міжнародного валютного фонду сягав 2000 %, і лише після 1994 р. інфляція почала знижуватися). Великі розчарування викликала у жителів України й «ваучерна приватизація», котра реально не принесла дивідендів більшості населення, а обернулася «папірцями».

Від початку 1990-х рр. перерозподіл власності призвів до перерозподілу владних повноважень і можливостей. Зокрема, занепадає соціальна роль держави. Помітним було (особливо у першій половині десятиліття) послаблення державницького патерналізму. Приватизація, проведена в Україні, мала одним з наслідків різку майнову поляризацію суспільства. Переважна частина населення була віддалена, відчужена та навіть позбавлена власності на найбільші виробничі об'єкти, формувалася двополюсний соціальний простір — бідних і багатих. Невеликий, ли-

ше кількавідсотковий прошарок (3—5 %) консолідував володіння найбільшими багатствами країни. З'являються нові соціальні групи, верстви, класи — промисловці, банкіри, дрібні підприємці, члени акціонерних товариств, фермери, орендарі, представники маргінальних груп. На жаль, середній клас — як переважна більшість населення держави — не був сформований. А саме середній клас є ознакою суспільства з розвинутою, соціально орієнтованою ринковою економікою. Цей період характеризувався відчуженням населення від держави, від власності, посиленням соціальної апатії громадян. Суттєвими стали зміни у соціальній психології населення (через появу таких явищ, як бідність, конкуренція, корупція, тощо).

Сучасні наукові школи визнають значущість соціальних складових, хоча й де-що з відмінним ступенем пріоритетності у процесі розвитку націй та етнічної самоідентифікації. Соціальний простір виступає серед найвагоміших складових формування національної ідентичності. Спосіб повсякденного буття, спосіб життя визначає свідомість, у тому числі національну самосвідомість. Бенедикт Андерсон у книзі «Уявлені спільноти» розглядає нації передовсім як соціальні спільноти, котрі консолідувалися не стільки на об'єктивній основі (етнічне походження, культура, мова), скільки на основі суб'єктивної тотожності спільноти національному міфу, створеному елітою [9].

Національна ідентичність є багатоскладовим, багатоманітним концептом, який не можна піддавати спрощенню. За словами Ентоні Сміта, національна ідентичність не є сталою конструкцією, а постійно рухливим процесом формування основних складових компонентів національного буття [10]. Для модерністського підходу, зокрема, характерне твердження, що нації та національна ідентичність розглядаються як продукт модерності (Л. Грінфелд).

Чеський історик Мирослав Грох процес націотворення пов'язував із виникненням певних суспільних класів та, підкреслюючи роль соціального фактора, назвав свою книгу (1968 р.) «Соціальні передумови національного відродження в Європі». Національна ідентичність розглядається як соціальний конструкт, продукт і результат певних ситуацій (Е. Гобсбаум), колективні культурні ідентичності є складними, множинними, часто накладаються одна на одну; етнічні, регіональні, релігійні, гендерні та класові ідентичності переходять одна в одну за різних ситуацій. Також важливе значення має концепція Поля Рікера про нарративну природу ідентичності як «розповіді про життя», що розгортається у часі [11].

Важливим є ще одне питання — яка роль сучасної держави в забезпеченні соціальних стандартів життя населення? Великий інтерес викликають дискусії, котрі ведуться переважно у зарубіжній науковій літературі щодо співвідношення соціальної держави (держави добробуту) (Welfare State) та суспільства на сучасному етапі. Йдеться про критику соціальної держави філософами, що мала місце у 1970—1990-ті рр. (Р. Нозік, Ю. Габермас, М. Сендел, Дж. Маклін), котрі, зокрема, застерігали про певні обмеження соціальною державою свободи членів суспільства, захищали концепцію «мінімальної держави». За їх міркуваннями, влада під приводом поліпшення умов життя населення збіднює життєвий простір пересічних громадян, перетворюючи їх на підлеглих бюрократії держави добробуту, звужуючи можливості для індивідуальної самореалізації, окремі соціальні гасла чи проекти на практиці нібито мали характер адміністративного тиску (М. Фуко, П. Рікер, А. Глюксман та ін.). Протилежною є позиція прихильників збереження держави добробуту (Welfare State) і доцільності її адаптації до сучасних вимог глобалізації (Г. Еспінг-Андерсон, К. М. Маєр-Абіх, Х. Й. Фогель, П. Розанваллон, П. Хіманен). Державне втручання попри деякі обмеження самостійності вибору людини захищає свободу для більшості громадян; там, де зберігається держава добробуту, забезпечується дотримання соціальних стандартів життя особи, її пра-

во на власність. Забезпечуючи суспільство законами щодо різних сфер його економічного та соціального життя, соціальна держава сприяє не лише освоєнню нових ринків, а й дотриманню права справедливості щодо найбільш зuboжілої частини населення. Соціальна держава стає умовою визначення способу життя кожної особи, виявлення її національної та соціальної ідентичності [12—13].

Закордонні дослідники також аналізують соціальний розвиток держав на теренах колишнього СРСР, зокрема у напрямі європейської інтеграції. Вони констатують зростання ролі соціального фактора та соціальних інституцій у розвитку сучасних держав (переклад авт. з рос.): «Водночас модернізація мала у своїй основі нове значення людської особистості» (О. Брескый); «... становище у прикордонні визначають структурні економічні та соціальні фактори, суб'єкти політичного життя і соціальні інститути (в т.ч. система освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення)» (Джон Хаус, С. Харитонович) [14—16].

На етапі трансформацій і переходу до демократичних засад, до формування соціально-ринкової економіки Україною, серед основоположних принципів життєдіяльності суспільства має бути концепція «людського, гуманітарного розвитку» — як вищої мети стабільного розвитку суспільства. Індекс людського розвитку (HDI — Human Development Index) визначається ООН і є узагальнюючим показником, на основі якого формуються рейтинги рівня життя країн.

На початковому етапі після здобуття незалежності в Україні складнощі трансформаційних процесів, слабкість економічної, соціальної та гуманітарної політики в цей період негативно вплинули на відтворення і розвиток її людського потенціалу. В Україні відбулося погіршення показників людського розвитку. Так, за період від 1990 р. до 2007 р. у світовому індексі гуманітарного (людського) розвитку Україна з 45-го перемістилася на 76-те місце серед 173 країн.

Згідно звітові ПРООН з людського розвитку, опублікованого у травні 2008 р., Україна перебувала на 76 місці серед 173 і вважалася країною із середнім рівнем гуманітарного (людського) розвитку. За більшістю показників Україна значно відставала від країн—членів Європейського Союзу, в тому числі від сусідів — Угорщина (36 місце), Польща (37 місце), Словаччина (42 місце), Болгарія (53 місце), Румунія (60 місце) [17]. Серед головних рекомендацій Звіту ПРООН за 2008 р. відзначалося, що з метою поліпшення індексу розвитку людського потенціалу в Україні можливості з охорони здоров'я, доступ до освіти та комунальні послуги мають бути поліпшені; необхідним є проведення адміністративно-територіальної реформи з метою зміцнення органів місцевого самоуправління, зокрема й для поліпшення надання соціальних послуг на місцях.

У листопаді 2009 р. в опублікованому рейтингу ООН за індексом розвитку гуманітарного (людського) потенціалу Україна посіла 85 місце, понизивши свої показники порівняно з 2005 р. на сім позицій (слід зазначити, що ці показники 182 країн світу ґрунтувалися на інформації за 2007 рік, — тобто ще до початку світової фінансової кризи, та не враховували її негативних наслідків) [18, с. 2].

Україна брала активну участь у міжнародному співробітництві з питань гуманітарного (людського) розвитку, була залучена до головних соціальних програм і проектів, брала участь у міжнародних конференціях під егідою ООН, у порядку денному котрих обговорювалися проблеми соціального розвитку різних країн за умов глобалізації.

16 квітня 2008 р. у Києві відбулася Міжнародна конференція щодо питань подолання бідності, організована Програмою розвитку ООН (ПРООН). У своєму виступі на конференції координатор системи ООН в Україні Ф. О. Доннелл заявив, що в країні 28 % населення живе за межею бідності. Він сказав: «Для України бідність є достатньо новим явищем, причиною якого є перерозподіл ресурсів під час

історичних змін у країні на шляху до ринкової економіки». Такий високий рівень бідності (близько 1/3 українців) зберігався, незважаючи на економічне зростання України у 2000—2007 рр. Особливістю стало те, що бідність в Україні існує в умовах розвиненої промисловості, висококваліфікованої робочої сили і відносно низького рівня безробіття, така модель бідності є відмінною від поширених світових прикладів. На конференції представник ООН звернув увагу на недоліки у системі охорони здоров'я: за останнє десятиліття українська нація втратила 4 млн людей, хоча за період 2000—2006 рр. державне фінансування медицини зросло учетверо, а споживання ліків — утричі, це, на його думку, було пов'язано з високим рівнем корупції у галузі медицини. На конференції наголошувалося, що в основі розв'язання проблеми бідності в Україні лежить світовий досвід [19].

У досліджуваній період (1991 — поч. 2000-х рр.) соціальні гасла були дуже популярними й часто використовувались у програмах політичних партій, у документах кандидатів у депутати на виборах до Верховної Ради України та під час президентських перегонів. На виборах Президента України 2004 р., 2010 р. у передвиборчій програмі В. А. Ющенка, В. Ф. Януковича, Ю. В. Тимошенко, інших політиків містилося багато популістських обіцянок про соціальний захист, розрахованих на успіх у населення, зокрема програми кандидатів мали назви: «10 кроків назустріч людям», «Український прорив», «Україна для людей», ін. Проте навіть в офіційних документах та у виступах керівників держави констатовалося, що громадяни України у своїй переважній більшості незадоволені своїм соціально-економічним становищем, існував певний розрив між декларованими цінностями-цілями та реальною практикою.

За результатами соціологічного опитування, проведеного у лютому 2007 р. Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, 18,4 % респондентів вважали, що їм тяжко зводити «кінці з кінцями» та грошей їм не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти. Лише 6,3 % відповіли, що живуть забезпечено, але робити значні покупки поки що не можуть (автомобіль, квартира, ін.). 35,5 % опитаних українців зазначили, що їм вистачає лише на продукти харчування та на купівлю недорогих товарів поточного попиту, а 38,3 % респондентів дали відповідь, що в цілому на життя їм вистачає, однак придбання речей довготривалого користування (меблі, телевізор, холодильник тощо) становить труднощі, і є практично неможливим. Лише 0,4 % респондентів зізналися, що можуть собі дозволити придбати практично усе, чого бажають [20, с. 2].

Звернемо увагу на висвітлення проблем зайнятості населення та оплати праці. На жаль, економічна криза першої половини 1990-х років, спад виробництва негативно позначилися на сфері зайнятості та ринку праці в Україні. Суттєво скоротилася кількість зайнятого населення, відбулися деформації у структурі зайнятості, зокрема, знизився попит на цілу низку професій виробничого профілю (робітники, інженери та ін.). Через зміни форм власності на багатьох підприємствах через неконкурентоспроможність й закриття багатьох заводів і виробничих об'єктів працівники вивільнялися, поповнюючи лави безробітних. Відбувався відтік кваліфікованих кадрів на нижчі професійні позиції.

Безробіття було найгострішою соціальною проблемою у сфері зайнятості. Найпекучіше її відчували у регіонах, мешканці невеликих містечок і сіл у працездатному віці, котрим доводилося шукати роботу за межами своїх рідних населених пунктів, і вони їздили працювати у великі міста.

Показники безробіття в Україні були досить високими, особливо у першій половині 1990-х рр. Державним комітетом статистики реєструвалося у 1995 р. — 1 млн 437 тис., у 2001 р. — 2 млн 516 тис., у 2003 р. — 2 млн 59 тис. безробітних. Станом на 1 серпня 2000 р. офіційний рівень безробіття сягнув 2 млн 707 тис. (за да-

ними Міжнародної Організації Праці (МОП) серед населення віком 15—70 років він дорівнював 11,7 %, а серед осіб працездатного віку — 12,5 %). Навантаження на одне вакантне місце, хоча й дещо зменшилось упродовж року, проте все ж було високим і становило на 1 січня 2001 р. у середньому по Україні 17 безробітних, а, наприклад, у Львівській області — 63, Закарпатській і Волинській — по 45 [3, с. 318]. Станом на 1 липня 2005 р. на обліку в Державному центрі зайнятості України перебувало 877,6 тис. непрацюючих, рівень безробіття становив 8,7 %. У вересні 2005 р. мінімальний розмір допомоги з безробіття становив 150 грн (близько \$ 30). Якщо середня тривалість пошуку роботи безробітними громадянами у 2000 р. дорівнювала 10 місяців, то у 2003 р. — 9 місяців. Найнижчий рівень безробіття був у столиці країни Києві та у м. Севастополі.

Ситуація у сфері зайнятості та безробіття в Україні (за показниками кінця 1990-х рр.) характеризувалася такими ознаками: — наявність прихованого безробіття (до 40 % робочої сили); — деіндустріалізація ринку зайнятості (скорочення кількості працівників промисловості, зокрема з 6,9 млн чол. у 1992 р. до 4,7 млн чол. у 1998 р.); — дефемінізація (скорочення чисельності зайнятих жінок); — делегалізація (скорочення зайнятості у легальному секторі та її збільшення в тіньовій економіці). Станом на серпень 2007 р. упродовж першого десятиріччя своєї діяльності Державний центр зайнятості України надав допомогу у працевлаштуванні майже 8 млн безробітних, рівень зареєстрованого безробіття, за оцінками Міжнародної Організації Праці (МОП), дещо знизився та становив близько 7,9 % [21, с. 2].

Чималі недоліки існували в системі оплати праці, адже скорочення виробництва першої половини 1990-х років і зниження попиту на робочу силу зумовлювали низьку її вартість, невисокі розміри заробітних виплат. За умов тиску інфляції та карколомних цін механізми індексації мінімальної заробітної плати не діяли. Рівень мінімальної заробітної плати залишався значно нижчим за розмір прожиткового мінімуму для працездатного населення: якщо у 2005 р. таке співвідношення становило 73 %, то в 2007 р. — 81 %.

Низька вартість робочої сили, поширення бідності серед працівників призвела до високих масштабів трудової міграції. Велика кількість українців виїхали на заробітки за кордон, де була більшою оплата праці. На початок 2007 р. українська трудова еміграція у європейських країнах (Італія, Іспанія, Португалія, Польща, Чехія, Німеччина) нараховувала близько 4 млн людей.

На середину 2000-х рр. ситуація на ринку праці дещо поліпшилась, але проблем залишалось багато. Відновлення економічного зростання, котре почалося з 2000 р. і тривало до середини 2008 р., призвело до позитивних зрушень у сфері оплати праці, мало у числі результатів зростання як номінальної, так і реальної заробітної плати. Уперше за останнє десятиліття у серпні 2002 р. середня зарплата по Україні, що склала 377 грн, перевищила затверджений прожитковий мінімум, обчислюваний у 365 грн. Проте все ж розмір заробітної плати, особливо порівняно з європейськими країнами, залишався на низькому рівні. Через це праця в Україні досі не стала повсюдно засобом гарантування гідного рівня життя громадян. Особливо було помітно відставання України від країн Євросоюзу в разі порівняння розрахунків погодинної оплати праці. 2007 року за середньомісячної мінімальної заробітної плати в 420 грн її погодинний рівень становив 2,71 грн, а в розрахунку на 8-годинний робочий день — 19,28 грн, коли, наприклад, у Польщі мінімальна зарплата за робочий день становила 34,5 дол., Словаччині — 33,6, Франції — 52,7, Ірландії — 58,0 доларів (США).

У молодіжному середовищі тривогу викликало загострення соціальних труднощів і негараздів, серед яких — обмеженість доступу до освіти та труднощі з працевлаштуванням, поширення безробіття, найчастіше вимушеного, відсутність

житла. Відбувався процес комерціалізації сфери вищої освіти, — у вузах за зменшення місць на бюджетну форму навчання зростало число студентів, котрі навчалися на контрактній (платній) основі. За даними колишнього міністра освіти та науки С. Ніколаєнка, у 2007 р. на перший курс вищих навчальних закладів у всіх областях країни на бюджетні місця вступили 145 тис., а на платне навчання було прийнято втричі більше — 500 тис. абітурієнтів. Згідно зі звітом Державної служби зайнятості, у 2007 р. лише 32 % випускників ВНЗ отримали роботу. Непривабливими на ринку праці залишалися перспективи сільської молоді. Через диспропорції між кількістю і якістю підготовлених спеціалістів вищими навчальними закладами на ринку праці бракувало працівників належної кваліфікації, передовсім не вистачало фахівців інженерно-технічних та робітничих спеціальностей.

Коли дивитися на рівень заробітної плати і показники оплати праці в Україні на європейській карті, то країна перебувала на третьому місці з кінця (обігнавши лише Молдову й Албанію). Середня заробітна плата у деяких країнах Європи (2004—2006 рр.) (у євровалюті, на місяць) була такою: Болгарія — 150,00—181,00 (євро), Естонія — 466,00—594,00, Польща — 501,00—637,00, Росія — 188,00—315,00, Україна — 89,00—164,00, Чехія — 565,00—713,00 євро [22, с. 10].

Початок світової фінансової кризи (жовтень 2008 р.) та її наслідки суттєво погіршили ситуацію на українському ринку праці у бік суттєвого скорочення кількості працівників і збільшення числа безробітних.

Як зазначалося у соціологічному порівняльному проекті під назвою «Європейське соціальне дослідження» (2005, 2007 рр.) за участю понад 20 країн, у галузі праці Україна належить до числа країн, де люди працюють найбільшу кількість годин на тиждень — 43 години. Найкоротший робочий тиждень у громадян Нідерландів — 35 годин. У чому українці перевершили громадян усіх держав ЄС, то це у кількості згодних із судженням «На роботі мені доводиться багато і сумлінно працювати», що засвідчує високу працелюбність українців [23, с. 33, 93—109].

Аналізуючи структури споживання продуктів харчування та ступінь забезпечення населення товарами тривалого користування, слід зазначити, що існувала сильна диференціація у показниках різних соціальних груп у 1990-ті — поч. 2000-х рр. Зокрема, у структурі споживання продуктів харчування ці відмінності, як якісні так і кількісні, зумовлювалися передовсім рівнем доходів, а також залежали від розміру населеного пункту, наявності дітей у домогосподарствах, кількості пенсіонерів та інвалідів у складі сімей та, ін. Чим меншим був населений пункт, тим збільшувалося споживання мешканцями хліба та картоплі, а зменшувалося споживання м'яса, овочів, яєць і риби.

За період 1999—2004 рр. у країні намітилася тенденція до збільшення кількісних показників харчування населення за основними видами продуктів, зростала його калорійність. Проте за структурою раціон українців залишався незбалансованим: недостатнім споживалося продуктів з умістом білків і вуглеводів за одночасного високого рівня споживання продуктів із умістом жирів. Згідно зі статистичними даними за 2004 р., в Україні у сім'ях з дітьми вживалося жирів на 60 % більше, а за споживання білків бракувало 40 % — відносно розрахованих раціональних норм. Раціон харчування у багатих та у бідних сім'ях мав великі відмінності [1, с. 115—116].

Сучасний комфорт побуту сім'ї пов'язаний із забезпеченням товарами довготривалого користування (холодильник, кольоровий телевізор, пральна машина, пылосос тощо). Окрім практичної ролі у полегшенні домашньої праці, товари тривалого користування ставали одним з індикаторів матеріального становища сім'ї. При цьому бралися до уваги вартість такого електропобутового приладдя, фірма-виробник, функціональні можливості та низка інших характеристик такого товару.

Загалом, від кінця 1990-х років, і особливо упродовж першого десятиліття 2000-х спостерігалася тенденція значного зростання кількості громадян, які володіли товарами тривалого користування. На ступінь забезпеченості родин товарами тривалого користування впливали: розміри матеріальних статків, вікова категорія членів сім'ї, кількість дітей, пенсіонерів, інвалідів у їх складі. Чим більший населений пункт, тим забезпеченість електропобутовими товарами була вищою, а у сільській місцевості аналогічні показники були нижчими. За розрахунками економістів, у середньому по країні у 2004 р. 30,4 % населення не володіли мінімальним майновим набором (холодильник, кольоровий телевізор, пральна машина) взагалі [1, с. 118]. Українське забезпечення такими товарами було характерно для домогосподарств, які склалися з осіб старших вікових категорій, і для багатодітних сімей. Можливості сільських родин облаштувати свій побут товарами тривалого користування були меншими, ніж у містах.

У повсякденне життя українців, особливо молоді, дедалі ширше входили у користування такі технічні досягнення, як відеомагнітофони, кухонні комбайни, комп'ютери, ноутбуки, мобільні телефони.

Проте в цілому ступінь облаштованості житла й побуту для домашньої роботи був низький порівняно з європейськими стандартами. Українська родина в середньому щоденно витрачала значно більше часу на хатні клопоти (6,8 години), аніж середньостатистичні сім'ї в державах ЄС, найменше часу на домашні справи витрачали данці (2,6 години) та шведи (3,0 години) [23, с. 33, 93—109].

Висновки. Упродовж 1991—2010 рр. на фоні загального невисокого рівня життя в українському суспільстві відбувалася посилена диференціація населення за розмірами доходів як тенденції, що гальмувала націотворчі і державотворчі процеси. Декларовані обіцянки держави та офіційна статистика були кращими, ніж реальні результати такої роботи державних структур щодо соціального захисту населення. Характерним було явище «нова бідність» — це бідність людей, котрі працювали, мали регулярну зайнятість, однак рівень зарплати був невисоким. Духовний аспект категорії «людського розвитку» включає вивчення супутніх ціннісно-мотиваційних настроїв серед різних соціальних груп за умов трансформаційних перетворень у суспільстві. Помітною була поширеність настроїв розчарувань через соціально-побутові труднощі, заміна їх ідеалами надмірного прагматизму, надкритичне ставлення до державних інституцій через стурбованість людини за поліпшення умов свого життя за кризових часів. Водночас патріотизм, почуття високої громадянської відповідальності були серед світоглядних пріоритетів українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. — 356 с.
2. Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / В. М. Литвин. — К.: Наукова думка, 2001. — 559 с.
3. Україна: утвердження незалежної держави (1991—2001) / Під ред. В. М. Литвина. — К.: Альтернативи, 2001. — 704 с.
4. Литвин В. М. Україна: Європа чи Євразія. / В. М. Литвин. — К.: Видавничий дім Лі-Терра, 2004. — 512 с.
5. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу. 2001—2010 / Литвин В. М. — К.: Наукова думка, 2010. — 407 с.
6. Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991—2009): (монографія) / С. С. Падалка. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — 362 с.

7. Касьянов Г. В. Україна 1991—2007: нариси новітньої історії: (монографія) / Г. В. Касьянов — К.: Наш час, 2007. — 428 с.
8. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): колективна монографія у 3 ч. / Даниленко В. М. (відп. ред.). — К.: Національна Академія наук України, Інститут історії України, 2010. — Ч. 3. — 336 с.
9. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / (пер. з англ.). — К.: Критика, 2001. — 272 с.
10. Smith A. D. National Identity. / A. D. Smith. — London: Penguin, 1991. — 229 p.
11. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. — Prague, 1968. — 98 p.
12. Пасько Я. І. Співвідношення соціальної держави та інформаційного суспільства в контексті вимірів свободи, права і власності / Пасько Я. І. // Схід. — 2006. — №3. (75) — С. 86—91.
13. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння: (монографія) / Пасько Я. І. — К.: ПАРАПАН, 2008. — 272 с.
14. Бреская О. Введение в Пограничную теорию / О. Бреская // Перекрестки. — 2007. — № 1—2. — С. 156—174.
15. House J. W. Frontier on the Rio Grande: A Political Geography of Development and Social Deprivation / J. W. House. — Oxford: Clarendon Press, 1982. — 436 p.
16. Харитонович С. Выстраивание Пограничья: анализ трансформационных импульсов / С. Харитонович // Перекрестки. — 2007. — №1—2. — С. 143—155.
17. Європейська інтеграція може покращити рівень людського розвитку в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/news/> (станом на 13.05.2008 р.).
18. Панорама. Україна ухудшила показателі. — Труд. — 2009. — 9 жовтня. — С. 2.
19. Міжнародна конференція ООН з проблем подолання бідності. 16 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/news/>
20. Глас народа. — Труд. — 2007. — 20 квітня. — С. 2.
21. Рівень безробіття в Україні за перше півріччя сягнув 7,9 %. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.korespondent.net/main/43385> (станом на 05.06.2007 р.).
22. Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила // Дзеркало тижня. — 2007. — 28 квітня — 11 травня. — С. 10.
23. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005—2007 роки. / Є. Головаха, А. Горбачик; Інститут соціології НАН України; Міжнародний фонд «Відродження». — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — 133 с.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (Ed.). (2006). *Human development in Ukraine : Opportunities and directions of social investments*. Kyiv : Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine; State Statistics Committee of Ukraine (in Ukr.).
2. Lytvyn, V.M. (2001). *Ukraine: Experience and problems of state building (90-s years of XX century)*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
3. Lytvyn, V.M. (Ed.). (2001). *Ukraine : Establishing of independent state (1991—2001)*. K.: Alternatyvy (in Ukr.).
4. Lytvyn, V.M. (2004). *Ukraine : Europe or Eurasia*. K.: Li — Terra (in Ukr.).
5. Lytvyn, V.M. (2010). *Ukraine: Chronicle of development. 2001—2010*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
6. Padalka, S.S. (2010). *Privatization in Ukraine : First results and lessons*. Kyiv: National Pedagogical University named after M.P.Dragomanov (in Ukr.).
7. Kasianov, G.V. (2007). *Ukraine of 1991—2007 : Essays on Contemporary History*. Kyiv: Nash chas (in Ukr.).
8. Danylenko, V.M. (Ed.). (2010). *Postwar Ukraine : Essays on the Social History (second part of the 1940-s — middle 1950-s)*: in 3 parts. Part . 3 Kyiv.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
9. Anderson, B. (2001). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Kyiv.: Krytyka (in Ukr.).
10. Smith, A. D. (1991). *National Identity*. London: Penguin.
11. Hroch M. (1968). *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Prague.

12. Pasko, Ya. I. (2006). Correlation of social state and information society in the context of measuring freedom, rights and property. *Skhid (East)*, 3 (75), 86—91 (in Ukr.).
13. Pasko, Ya. I. (2008). *Social state and civil society: cooperation versus confrontation*. Kyiv: PARAPAN (in Ukr.).
14. Breskaia, O. (2007). Introduction to the frontier theory. *Perekriostki (Crossroads)*, 1—2, 156—174 (in Rus.).
15. House, J.W. (1982). *Frontier on the Rio Grande: A political geography of development and social deprivation*. Oxford: Clarendon Press.
16. Kharitonovych, S. (2007). Building a frontier: Analysis of transformational Impulses. *Perekriostki (Crossroads)*, 1—2, 143—155 (in Rus.).
17. *European integration can improve human development in Ukraine*. (n.d.). Retrieved from <http://www.un.org.ua/ua/news/2008-05-13> (in Ukr.).
18. Panorama. Ukraine has worsened indicators. (2009, November 9). *Trud (Labour)*, p. 2 (in Rus.).
19. *UN International Conference on the problems of poverty overcoming*. April 16, 2008. Retrieved from <http://www.un.org.ua/ua/news/2008-05-13> (in Ukr.).
20. The Voice of people. (2007, April 20). *Trud (Labour)*, p. 2 (in Rus.).
21. *An unemployment rate has gained 7.9% in Ukraine in the first half of 2007*. (05.06.2007). Retrieved from <http://www.korespondent.net/main/43385> (in Ukr.).
22. Libanova, E. (2007, April 28 — May 11). For whom the cheap labor is benefit *Dzerkalo tyzhnia (Mirror of the Week)*, p. 10 (in Ukr.).
23. Golovakha, E. & Gorbachyk A. (2008). *Social changes in Ukraine and Europe : according the results of «European Social Survey» 2005—2007*. Kyiv. : Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).

УДК: 323.2 (477)

Красвий О. Д.*

кандидат географічних наук, доцент
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. enot_roma@ukr.net

Красвий Р. О.

аспірант, Київ, Україна. enot_roma@ukr.net

ПРОБЛЕМИ НА ШЛЯХУ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПІДХОДІВ ДО ЇХ ПОДОЛАННЯ

Анотація. Досліджено проблеми на шляху консолідації українського суспільства на сучасному етапі з урахуванням соціальних і національних вимірів, позитивного історичного досвіду деяких європейських країн. Запропоновано бачення механізму соціального відродження України. Аналізується роль основних факторів консолідації українського суспільства: національної ідеї, соціальної захищеності населення, впровадження в ньому принципів демократії, соціальної справедливості, партнерства, солідарності і взаєморозуміння.

Ключові слова: суспільство, консолідація, соціальна політика, національна ідея, Європейський Союз, Митний Союз.

Аннотация. Исследуются проблемы на пути консолидации украинского общества на современном этапе с учетом социальных и национальных аспектов позитивного исторического опыта некоторых европейских стран. Предлагается видение механизма социального возрождения Украины. Анализируется роль основных факторов консолидации украинского общества: национальной идеи, социальной защищенности насе-

* Kraevyi O. D., Ph.D. in Geografy, Associate Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. enot_roma@ukr.net

Kraevyi R. O., Post-graduate student, Kyiv, Ukraine. enot_roma@ukr.net

PROBLEMS ACCORDING THE WAY OF CURRENT STAGE CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY AND DEFINING APPROACHER OF THEIR OVERCOMING